

İNSAN-ÇEVRE İLİŞKİSİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Mete TURAN

Mart 1980'de alındı

ÇEVREDE YARARLANMA, ÇEVREYİ SÖMÜRME VE ÇEVRE BİLİNCİ

1. Bir başka çalışmada (M.Turan, "Environmental Stress: An Ecological Approach With Special Reference to Housing," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, New York, 1974) doğaya uyumun iki ana biçiminde olduğu belirtilmiştir: yararlanma (exploitation) ve göç (relocation). Tarih içinde bu iki uyum biçiminin hem çevreden hem ekinsel varilerden ne denli kaynaklandığı, ve ne denli hem çevreyi hem de ekini etkilediği çok açık olarak sergilenmektedir. Bkz: F.Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World In the Age of Phillip II*, 2 cilt; çev. S.Reynolds, Glasgow: Fontana/Collins, 1976 (1949), c.1, s.85 (yararlanma ile ilgili); H.Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, çev. I.E.Clegg, London: Routledge and Kegan Paul, 1972 (1936), s.40-86; D.Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, 3 cilt; İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978, c.1, s.107-164. Doğaya uyum biçimini, R.Knowles (*Energy and From: An Ecological Approach to Urban Growth*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1974)'da ikiye ayırmaktadır: dönüştürmek (transformation) ve göç (relocation). "Çevresel zorlanma" (environmental stress) bir dizge ya da bir şeyin yaşamını sürdürmesini tehdit eden "çevresel yük"le karşılama durumu; "çevresel gerilim" (environmental strain) başa çıkılmayan zorlanma durumunda gelişen sıkıntı ve karışıklık. Ayrıntılı tartışması için bkz. M.Turan, *Environmental Stress and Flexibility in the Housing Process*, *Environmental Design Research* (Selected Papers, 4th International EDRA Conference), derleyen W.F.E.Preiser, 2 cilt; Stroudsburg, Penn.: Dowden, Hutchinson and Ross, 1973, c.1, s.47-58.

2. Araçevre (meso-environment), micro (dirençsel) ve macro (dış) çevreler arasında bir üçüncü çevre olarak insanın kendi yaptığı çevreyi tanımlamaktadır.

Doğaya karşı geliştirilen ekinsel (kültürel) tepkiler içindeki bir uyum biçimi yararlanma'dır. Yaşamını sürdürebilmesi amacı ile olanakları içinde, insan eldeki gereçleri kullanılabilir duruma sokar; yani, kılğısal kullanışı için onlardan yararlanma yoluna gider. İnsanın çevresi (insanın fiziksel çevresi, yani insanı da içeren doğa öğeleri) ile giriştiği bu ilişki içinde yararlanma, çevresel güçlerden doğabilecek zorlanma durumlarını azaltır ve kişinin doğa içindeki durumunu, çevre üzerinde kurduğu denetimle değiştirir.¹ Günlük yaşamını kendi etkinliğinin gerektirdiği daha uygun koşullar içinde sürdürmek amacı ile, doğal çevrenin sınırlayıcı ve zorlayıcı koşullarına, insan tarih boyunca geliştirdiği barınak ya da uzamsal çevirme yolu ile uyum göstermiştir. İnsanın toplumsal-ekinsel sığıması ve yeteneği çerçevesinde, dış çevre ve iç çevre arasında bir geçiş düzenlemesi olarak kullanabileceğimiz araçevre,² kişinin iç çevresinin dış çevresi ile olan ilişkilerinde gerekli bağlamı kuran ve uyum sürecine katkıda bulunan önemli bir araç olarak gelişmiştir. Bu süreç çevresel bir özellik gösterir; çevresel özellik, erke korunması ve dağılımını, çevre ve insan arasında ortak bir dengenin sağlanmasını, ve değişik uyum süreçlerini içerdiğini belirler.

Bu uyum süreci içinde insan, çevresi üzerinde kaçınılmaz değişikliklere, ya da çevre öğeleri içinden gelebilecek yeni gerilimlere neden olur. Karşılığında, kendi etkinliği sonucu oluşan yeni çevresel güçler ile de başa çıkmak zorundadır. Araçevrenin amacı, doğal çevrenin yol açabileceği zorlanma durumlarını gidermek olmasına karşın, insanın kendi ürettiği çevre, yeni gerilim durumları yarattığından, insan bunlarla sürekli karşı karşıyadır. Çevre yapısındaki denge ve düzen durumu,

(J.M.Fitch, *American Building: the Environmental Forces that Shape It*, 2. düzeltilmiş baskı; Boston: Houghton Mifflin co., 1972, s.16-19. Hayvandan değişik olarak, insan giysi ve mimarlıkla (üçüncü çevre) çevresel yüklerle karşı koyabilmektedir. Araçevre, yalnızca insana bu yüklerden hafifletmekle kalmıyor, aynı zamanda onun kurum ve süreçlerinin, toplumsal üretim etkinliğini sürdürebilmesi, yani özdeksel yaşama için gerekli çevre koşullarını sağlayabilmek amacıyla da güdüyor.

3. L.White Jr., *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*, *Science*, c.155, 10 Mart 1967, s.1203-1207.

esneklik sınırları dışına taşırıldığı anda insanın çevreye karşı sürdürdüğü etkinliği sonucu, çevrenin insan üstünde ters tepki ve etkenliği ile karşılaşırız. Bu durumda uyum, çevreden yararlanma sınırlarını aşmış ve çevreyi sömürme düzeyine erişmiştir. Böylece, insan yalnızca çevreye uyum yapmakla kalmaz, çevrede yarattığı ya da neden olduğu değişikliklere de uyum yapmak zorunluğu duyar.

Yararlanma ve sömürme arasındaki başkalık kuşkusuz, White'in belirttiği gibi, doğaya karşı takınılan tutumu etkileyen inançlardan ve inançların kavramsal olarak doğardığı doğa-insan ikileminden payını almaktadır.³ Yalnız ne var ki, dinsel inançlardan daha da önemli olarak uyum biçiminin düzeyini ve yeğinliğini etkileyen başka etmenler de var: bunlar, üretim biçimi, ekonomik düzen içinde bilim ve teknolojinin ne yönde kullanıldığı, ve bütün bunlarla birlikte yerleşik düzen büyüdükçe hızla artan mülkiyet kavramlarıdır. Tek Tanrılı dinlerin (özellikle, Musevilik ve Hıristiyanlığın) geleneğinden ve temel varsayımlarından kaynaklanan insan-doğa ikileminin (inanca göre insan doğadaki bütün canlı ve varlıklardan üstündür, ve doğadaki herşey onun kullanımı ve gönenci için yaratılmıştır) sömürme yeğinliğini artırıp, doğayı yıkma düzeyine erişmesine büyük ölçekte katkısı olduğu bir gerçektir. Hele bu kavramsal ayrımın çevre bilincinin gelişmesine olumsuz yönde, ne denli etkili olduğu, günümüzde karşılaştığımız çevre sorunları ile tüm çıplaklığıyla sergilenmektedir. Yalnız, gerçek olan bir başka olay daha var: insanın doğayı etken bir biçimde denetimi altına alması, buğdayın ve kimi hayvanların evcilleştirilmesi ile M.Ö.7000 yıllarında, yani tek Tanrılı dinlerden çok önceye rastlıyor.

Doğadan yararlanma düzeyinden sömürme düzeyine geçişin getirdiği sorunlardan daha birinci yüzyılda yakınlarda var. Seneca, *Quaestiones Naturales* adlı yapıtında doğanın sömürülmesi konusundaki kuşkularını şöyle dile getiriyor:

Doğa, bütün başka hayvanlara kolay bir yaşam sağlayıp, insana da beceri ve ustalığını göstermeden yalnız yaşama olanağı tanımazken, ona pek düşmanca davranmıyordu... Şimdi büyük rahatsızlıkların kaynağı olan birçok şey, konut, barınak, yaratığın gönenci, besin v.b., herkese yetecek düzeyde vardı ve zahmetsiz elde edilebiliyordu. Çünkü her yerde sınırı, gereksinim tanımlıyordu; başka herşeyi değerli kılan biziz, türlü türlü bir sürü aygıtlarla bunların araştırılmasına neden olan biziz. Lüks sırtını doğaya döndü; her geçen gün büyüyüp yayılıyor ve daha da güçleniyor.⁴

Hernedenli anamalıcı toplumlardan önce insan şimdikine göre doğaya daha yakın⁵ idi ise de, çevreyi kendi amaçlarına göre değiştirme etkinliği ve bunun kimileyin, görelilik olarak zarar verici düzeye erişmesine daha ilkel topluluklarda rastlıyoruz. Köleci topluma geçişte "toprağın tükenmesi"⁶ olgusu ile karşılaşılıyor.

4. R.Moore, *Man in the Environment*, New York: Alfred A.Knopf, 1975, s.99 (alıntı). (İngilizce kaynaklardan aktarılan alıntılar, başka bir biçimde belirtilmediği sürece, yazar tarafından çevrilmiştir.)

5. M.Bloch, *Feudal Society*, 2 cilt; çeviren L.A.Manyon, Chicago: The University of Chicago Press, 1970, c.1, s.72.

6. B.Hindess ve P.Q.Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, London: Routledge and Kegan Paul, 1975, s.162-170.

7. P. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II*, 2. düzeltilmiş baskı: 2 cilt; çeviren S.Reynolds, Glasgow: Fontana/Collins, 1976, s.85-102; S.Rindess ve P.Q.Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, London: Routledge and Kegan Paul, 1975, s.169; M.Turan, "Environmental Stress: An Ecological Approach With Special Reference to Housing," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, New York, 1974, s.119-120.

8. G.Lukacs, *History and Class Consciousness*, çeviren R.Livingstone, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1971, s.234-239.

İnançların ve kavramların etkisi ne denli güçlü olsa da, insanın toprak ve üretim süreci ile olan ilişkileri, çevredeki bu yıpranma ya da tükenme olayına ana etken olarak belirlemektedir.

Toprağın ya da çevrenin sömürülmesi yalnızca yerleşik toplumlarda gelişmiyor; göçebe toplumlarda da, başka bir düzeyde bile olsa, aynı olgu ile karşılaşılıyor. ⁷ Hernedenli, göçebe topluluklarda çevre üzerindeki dengeli denetim ve seçim, yer değişiklikleri ile artırılıyorsa da, çevre üzerindeki etki küçümsenmeyecek düzeylere erişebiliyor. Ne var ki, göçebe düzenlerde sömürmanın değişik bir yanı var: çevre ile olan ilişkisinde insanın çevreden söküldüğünü, doğanın yerine getirmesi, onarması daha olası, çünkü belirli bir yerde sürekli kullanım yok. Mevsimlik göçler de olsa, doğaya kendini yenilemesi için bir süre tanınıyor. Kimi göçebe toplumlarda belirli göç yolları ve geçici konaklama yerleri iki-üç yıllık bir ara ile kullanılıyor, ki bu da insanın çevre ile doğrudan deneyiminden kazandığı bilinçli bir uygulama ve davranış olarak kendini gösteriyor.

Doğal çevre, Lukacs'ın da belirttiği gibi, bir "toplumsal kategori"dir, ⁸ çünkü çevre, ilk önce toplumsal çevre yolu ile etkilenir ve dolayısı ile yeniden biçimlenir. Başka deyişle, çevrenin biçimi, içeriği ve kapsamı insandan bağımsız olarak kendi iç gelişmeleri, yasaları ile gelişir; ama en ilkel toplumlarla başlamak üzere çevre, toplumsal bir değişmeye uğrar, ve toplumsal bir koşullandırmanın ürünü olur. Öte yanda, bu toplumsal koşullandırma ilişkileri sürerken, insan kendi dışındaki çevrenin kendinden bağımsız olamayacağını bilincine varır ve çevre ile arasındaki bağlayıcı ve birleştirici öğeleri kavramaya başlar. Çevre ile kendini birleştiren öğelerin kavranması, çevre bilincidir. İnsanda bu bilinçlenme, çevrenin somut koşulları ile doğrudan deneyim ve toplumsal ilişkileri sonucu gelişir.

Bilinçlenme, yalnızca bir algılama ve dış görünüşün kavranması anlamında değildir; toplumsal varlığı da yansıtır. Toplumsal varlık, toplumun özdeksel (maddî) yaşamının bir olgu olarak tanımlanmasıdır. İnsanın, çevrenin bilincinde olması, soyut düşünmesinin sonucu değildir; bu gelişme ancak çevrenin somut koşulları ile doğrudan edinilen deneyiminin ve toplumsal ilişkilerin ürünüdür. Çevre bilinci, yaşam süresi içinde sürdürülen etkinliklere ve amaçlara uygun olarak eytişimsel (dialectical) bir nitelik gösterir.

Ekinsel ortam içinde insanın öğrenme yeteneği, toplumsal bir çerçeve içinde deneyimlerinden öğrenmesi, ve kendinden sonraki kuşaklara aktarması, insanın doğaya karşı aldığı önlemleri ve gösterdiği tepkileri - özellikle araççevrenin gelişmesini - gerçekleştirmiş ve geliştirmiştir. İnsan yapısı çevre bu gelişme süreci içinde doğal çevreye uyma süreci olarak, daha geniş bir uyumun parçasını oluşturmuştur. Bunun tümü ise eytişimsel niteliği olan bir sürecin parçasıdır: "Doğa bizi bir ekin oluşturmak için zorlar ve iter," bunun sonucu olarak

9. M.Landmann, *Philosophical Anthropology*, çevr. D.J.Parent, Philadelphia: The Westminster Press, 1974, s.2,5; Uyum süreci ile oluşturulan insan-çevre ilişkileri hiçbir zaman durgun bir durum yaratmazlar; değişen gereksinimler ve toplum koşulları, çevreden yeni istemlerde bulunmaya dürtür insanları. Devrimli bir etkileşim süreci içinde, insan-çevre ilişkilerindeki iç gelişmeleri herhangi bir uyum türünün yok edebilmesine olanak yoktur. Tam tersine, her uyum biçimi hem çevrede hem insanda yeni iç gelişmelere yol açacaktır; dış ve iç çevredeki devinimi oluşturan da budur. Kuşkusuz, "... mimari tasarıma yön veren etkenlerden ve gelişmelerin söz konusu mimarinin yer aldığı toplumsal ve ekonomik üst sistemin gelişmelerinden doğduğu" doğrudur. (E.Aksoy, Mimarlıkta Tasarım, İletim ve Benetim, İstanbul: KİTÜ Yayınları, 1975, s.66). Yine aynı gelişmeler insan-çevre ilişkilerini de kapsama içine alacaktır, çünkü mimarlık, eğer bir alt sistem ise "üst sistem"den soyutlanamaz ve onun bir parçasıdır. Onun için, Aksoy'un "Esnelik ve uyum kavramları eytişimli sistem görüşü ile ters düşmektedir" (s.66) yorumu uzlaşmacı bir durumu belirtmektedir. Uyumun sorunsal gelişmeleri ortadan kaldırmazsada değil, doğacak yeni gelişmelerin ne denli ve ne tür yeni uyumlar gerektirdiğindedir.

10. İnsan, bilişsel ve toplumsal etkinliği ile doğayı yeni baştan düzenler, değiştirir ve biçimlendirir. Bu süreç içindeki nesne kurma etkinliğini Marx, *praxis* diye tanımlar. Nesnelleştirilmenin *praxis*'i sırasında çevreye uyum açısından bir takım çelişme ve çelişkiler ortadan kalkarken, yenileri devreye girer zorundadır; çünkü, değişen koşullar yeni gereksinimleri doğuracakları gibi, insanın çevre algılaması da nesnelleştirme süreci içinde değişmektedir ve bu da yeni istemlerin çıkmasına neden olacaktır. İnsan *praxis* içinde, yaratıcı özgürlüğünü nesnelleştirir. Nesnelleştirme, kişinin öznel özgürlüğünün dış nesnel çevre ile özdeşleşmesidir. Bir başka deyişle, öznel değerlerin ve yorumların nesnel çevre içinde bir özdeşlik ve kimlik bularak somutlaşmasıdır. Biraz daha açmak gerekirse: insanın ilk tarihsel eylemi, kendi gereksinimlerinin karşılanması için giriştiği ürettir; bu, özdesel yaşamın üretimidir ve yaşamın sürdürülmesi için zorunlu bir eylemdir; temel gereksinimler arasında, çevresi içinde yaşamını sürdürebilmesi için gerekli barınma sorunu, bu eylemin önemli bir parçasıdır; *praxis* içinde, kendi güç, yetenek ve bilgisinin kendi gereksinimlerini karşılamak amacı ile dışsallaştırılması nesnelleştirilmenin en önemli ölçütleridir. Bu dışsallaştırma süreci içinde, insan yaşam etkinliğini sürdürebilmesi için gerekli araççevreyi biçimlendirip yaratırken, aynı zamanda çevresel nesnelleştirilmeyi gerçekleştirmiş olur. Araççevre olarak biçimlendirilip nesnelleşen, insanın hem öznel yargılarının hem de dış çevrenin nesnel koşullarını kendine göre değerlendirip dışsallaştırmasıdır.

Praxis kavramı Marx'ın hemen her yapıtında işlenmiştir. Örneğin Bkz: K.Marx, *Karl Marx: Early Writings*, Çev. ve derleyen T.B.Bottomore, New York: McGraw Hill, 1963 (özellikle, *Economic and Philosophical Manuscripts* (1844), s.61-219; K.Marx, *Thesis on Feuerbach*, *Marx and Engels/Selected Works*, 3 cilt; Moscow: Progress Publishers, 1969, c.1,

yaratılan ve yeniden düzenlenen çevre, ne denli uyumlu olursa olsun doğal çevreyi etkileyerek insanı yeni istemlerle karşı karşıya bırakır; bu etkileşim süreç içindeki çelişkilerin, gelişmelerin varlığı ile sürer gider.⁹ Uyum, kimi çelişik durumları ortadan kaldırırsa bile, değişmeden dolayı, yeni gelişmeler sürecin devinim niteliğini korurlar.

Bilişsel (*cognitive*) ve toplumsal düzeyde gelişen araççevreyi oluşturma süreci doğal bir eylemdir. İki ana özelliği vardır: üretici ve yaratıcı olması. Henedenli, tümü ile yoktan bir nesnenin yaratılması söz konusu değilse de, uyum için zorunlu bir yaratıcılık söz konusudur. Gerek üretilen olsun, gerekse de yaratılan, eytişimsel sürecin dışsallaştırılmasıdır: bir takım gereksinimleri, çevre kendinden zorlar; ortaya konan araççevre kendi için (hem doğa, hem insan için) gelişir ve çevrede yerini alır; böylece, araççevre hem kendinden, hem de kendi için nesnelleşmiş olur.¹⁰ Kendinden nesnelleşmesi şu anlamdadır: çevre insana kendi koşullarını zorlar; çevre güçleri karşısında insanın dirimsel uyum sığına hayvanlarındaki değin yeterli olmadığından, bu zorlamalar karşısında, çevre bütünü bir parçası olan insan, yaratıcılığı ve üretkenliği ile araççevreyi nesnelleştirilmiş olur. Doğa kendinden, kendi güçlerine karşı koyabilmek için araççevreyi yaratmış olur.

İnsan doğanın bir varlığıdır: kendi içinde yetenek ve beceri olarak beliren dürtülere sahiptir. Yalnız, bu dürtülerin sonucu beliren gereksinimleri karşılayabilmesi için gerekli nesnel, kendi dışındaki doğadadır ve insan bunlardan kendi amaçlarına uygun olarak yararlanmak için bu doğa öğelerini dönüştürmek zorundadır. Barınmak doğal bir gereksinimdir; insanın barınması ve günlük etkinliklerini sürdürebilmesi için gerekli nesnel - yapı gereçleri, güneş ve başka doğal etmenler - bu doğal gereksinimin dışındadır. Bunun için, doğanın varlığı olan insan, kendi için araççevreyi nesnelleştirme zorundadır. Zorunluluk doğal bir gereksinimden kaynaklanmaktadır; doğanın bu zorunluğu karşısında yaratılan araççevre, insanın kendi için gerçekleştirdiği nesnel bir eylemdir.

Doğanın zorlamaları karşısında girilen uyum süreci, özünde karşıtların birleşmesidir, çünkü bir çevrenin (doğal) koşullarına karşı koyabilmek için insan araççevreye başvurmaktadır ve iki karşıtı, süreç içinde birleştirmektedir. Araççevrenin yaratılması hem doğa için (insan doğanın bir varlığı olarak) hem doğaya karşı (doğanın zorlamaları ile insanın kendi etkinliği için çevresini yeniden düzenlemesi olarak) gerçekleştirilen bir eylem olarak belirir. Bu, doğal bir gereksinimin kendi dışındaki nesnel yolu ile dışsallaştırılmasıdır. Burada, karşıt olanlar çevre ve gereksinimdir; yalnız ne var ki, gereksinim çevre koşullarından kaynaklandığından ve yine çevre etmenlerinden yararlanılarak bu gereksinimin karşılanması söz konusu olduğundan, birbirlerini etkileyen iki karşıt, araççevrenin üretilmesi ile bir birleşmeye doğru giderler.

s.13-15; K.Marx ve F.Engels, *The Holy Family*, çeviren R.Dixon, Moscow: Foreign Languages Pub. 1956; K.Marx ve F.Engels, *The German Ideology*, derleyen C.J.Arthur, New York: International Publishers, 1970.

Nesnelleştirme de, praxis kavramında olduğu gibi, Marx'ın özellikle gençlik yapıtlarında irdelenmiştir. Gerek tarih anlayışının açıklanmasında, gerekse de insanbilim temelinin atılmasında bu kavramlar oldukça önemli bir yer tutarlar. İnsanbilimi açısından, insanı ya doğadan tümü ile koparıp ayrı bir varlık olarak düşünme, ya da insanı tümü ile doğaya daldırma eğilimi yaygın görüşlerdir. Marx'ın insanın doğa ile olan alışverişindeki çelişkileri ortaya koyacak bir açıklama getirmesi, insan-çevre ilişkilerini anlama açısından oldukça aydınlatıcı olmaktadır.

11. K.Mannheim, *Ideology and Utopia*, çeviren L.Wirth ve E.Shils, New York: Harcourt, Brace and World, 1936, s.68.

12. Amaçlanmış (intended) ve yüklenmiş (attributed) anlamların irdelenmesi için bkz: M.Turan, "Environmental Stress: An Ecological Approach With Special Reference to Housing," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, New York, 1974; aynı zamanda, yöre mimarlığı çerçevesinde her iki kavramın da çevre uyumsuzluğu (environmental adequacy) ile olan bağlantıları için bkz: S.Özkan, M.Turan, ve O.Üstüncük, Institutionalised Architecture, Vernacular Architecture and Vernacularism in Historical Perspective, *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, c.5, n.2, 1979, s.127-156.

Bu süreç içinde çok belirgin bir nicel dönüştürme söz konusudur: çevre kaynakları belli bir düzeyde, dönüştürme yolu ile kullanıma sokulur; kullanma sırasında gerek doğal gerekse üretilen araçevre nicel değişmelere uğrar. Bu nicel dönüşüm sırasında yeni değerlerin gelişmesi, yeni koşulların gerektirdiği gereksinimler ve insanın doğrudan deneyiminden kazanmış olduğu bilgi birikimi, nitel dönüşümleri de birlikte getirecektir.

Çevre ve araçevre arasında hem özdeşliğe hem başkalığa rastlıyoruz; bunun bir adım daha ileri götürülmesi durumunda, araçevrenin çevreye eşit olmasına, yani başkalık içinde gerçekleşen özdeşlik durumuna tanık oluyoruz. Özdeşlik durumuna erişildiğinde, araçevre artık çevredir. Bu dönüşümde önemli olan eytışimsel kategorilerden biri biçim ve içeriktir. Nicel/nitel dönüşümü, gerçekte, biçim ve içeriğin, araçevrenin yaratılması sürecindeki, kavranışına bağlıdır. Biçim ve içeriğin önemi, bu dönüşüm sürecinin çevresel özellikler - erkenin (enerjinin) korunması ve dağılımı, çevre ve insan arasında ortak bir dengenin sağlanması, ve değişik uyum süreçleri - taşınmasından doğmaktadır. Gerek erkenin kullanılışı gerekse insan-çevre dengesi, biçimi, özü dolayısı ile etkilerken, görünüş, içeriği değiştirmeye eğilim gösterecektir. Eytışimsel süreç içindeki bu tür dönüşümlerin yeginalığı ve etkileri uyumun türüne ve uygulanış biçimine bağlıdır.

Toplumsal koşullarla belirlenen "tarih boyu gelişen bilinç"¹¹ insanın çevre içindeki davranışını ve çevreye ilişkin yorumunu etkiler. Bu süreç içinde oluşan çeşitlenmelerin temelinde iki tür anlam yatmaktadır: amaçlanmış anlam ve yüklenmiş anlam. Amaçlanmış anlam, bir ereğe yönelmiş amacı gerçekleştirmek için çevre koşullarının doğrudan değerlendirilmesi ve bu etkinlik sonucu üretilen nesneye kişinin anlam vermesidir. Bu süreç içinde yer alan yargı ve yorumlar, kişinin somut ilişkilerinden kaynaklanan bir anlam içinde değer kazanırlar. Kuşkusuz, kişinin özneliği bu nesnelleştirme süreci içinde yer almaktadır. Ama üretilen nesnede önceden amaçlanmış bir anlam yatmaktadır ve bu anlam kişinin kendi yorumunu içermektedir. Yüklenmiş anlam amaçlanmış anlamı içerir. Yalnız burada değişik olan, nesneyi kullanan kişinin dışında başka birinin bir anlam vermesidir. Bu anlam, ne denli somut ilişkilerin ürünü de olsa, kişinin kendi tarafından verilmediği sürece yüklenmiş anlamdır; çünkü kişinin kendi dışında gelişen bir anlam kişinin özneliğinden yoksundur. Oysa, nesnelleştirme süreci, hem nesnel hem öznel değerlendirmeleri içerir. Bir başkasının amaçladığı anlam, kişiye yüklenmiş anlam olarak gelir, çünkü erek, ne denli nesnel olursa olsun kişinin özneliğinin dışında geliştirilmiş bir anlamdır. Yüklenmiş anlamların amaçlanmış anlamların yerini alması, ancak, çevre öğelerinin kişiselleştirilmesi - nesnelleştirilmesi - sırasında, çevresel öğelerin kişilerden bağımsız bir nitelik kazanıp yabancılaşma olgusuna doğru itilmeleri ile gerçekleşir.¹²

Bu durumda, çevre bilinci yerine, bugün içinde bulunduğumuz üretim biçiminde tanık olduğumuz dar bir görüş gelişir. Yıllarca, gerek anamalcı, gerekse de toplumcu düzenler, insanlığın iyiliğini ve gelişmesini engelleyen sorunlara çözümler yarattılar. Ancak bu çözümlerin kimileri geri tepmeye başladı: Örneğin, sanayinin kendisi bir engel olmaya yüz tutmuş durumda, çünkü ekonomik açıdan savurgan, çevre açısından korku verici, politik ve toplumsal açıdan engelleyici bir niteliğe bürünmüş biçimde. Birçok toplumu güdümüne alan bugünkü üretim biçimi, gelişmeyi yalnızca bagna bir üretkenlikte görerek, üretimin sürekli ve abartılmış bir nicelikte artmasını öngörürken, insanüstü çabalarla doğayı denetleme ve başatlama (hükmetme) özellikleri göstermektedir.

ÇEVRENİN KAVRANIŞINDAKİ SORUNSAK

Doğal çevrenin bozulmasına neden olan etmenlerden biri, hiç kuşkusuz, kötü tasarlanmış, genel anlamında değersiz, verimliliği olmayan ve gittikçe pahalılaşılan gereç ve yöntemlerin zorlama yolu ile üretilmesi ve kullanılmasıdır. Zorlama yolu ile olmasının nedeni elbette üretim biçiminden kaynaklanmaktadır. Başlangıçta sanayinin güdülleri, bütün kâr amaçlarına karşın, insanlığın sorunlarına çözüm arayıp gelişirlerken, gitgide, bu sorunlara yeterli ve köklü çözümler bulamadıkları gibi, sorunlara tepki göstermeyen, savurgan, korku verici ve insan ölçeğinin çok dışına çıkmış birer engel olarak gözükmektedirler.¹³ Dar kapsamlı verimlilik ilkesi, ve çok sınırlı bir gelişme anlayışı, kârli yatırımlar ve üretimlerle uzun sürede ne insanın ne de çevrenin geleceğini düşünmeyen bir tutum içinde üretimi biçimlendirmektedir. Öte yandan, gerçek çevre gereksinimleri karşılanmamaktadır; karşılığında, keyfe göre yönetilen bir çevre ve insanla yüzyüze geliyoruz.

Yüksek düzeylere erişmiş bilimin ussallığına karşın, doğayı başatlama ilkesi, onu egemenliği altına almaya çabalayanlara geri tepmektedir; çünkü, felsefe ve bilimsel gelişmelerin anladığı egemenlikle, çağdaş toplumların içindeki tüm çelişmelerin somut yansıması olarak beliren doğanın başatlanması özdeğ değil. Bu olgunun içindeki yanığı, ussallığın ve teknolojinin ideal biçimlerinin toplum içindeki hastalıkların iyileştirilmesinde bir reçete olarak kullanılabilir olmasındaki düşünmeden kaynaklanmaktadır. Ancak, "bir uygarlığın bilinç düzeyi ne denli yüksek olursa olsun, bu özellik, varolma savaşımı tüm zorbalığı ile sürdüğüçe, insanın ussal devranışını besleyemez."¹⁴

Bugün karşılaştığımız çevre koşulları, temelde, insanın dışında bir doğa düşünüy ve doğa üstünde gerçekleştirilmek istenen egemenlik kavramlarının kabalığından ve bagnağından kaynaklanmaktadır. Sanayi devriminden bu yana yoğun bir biçimde gözlenen çevre olayları ve çevreyi aşağılama olguları, günümüzde, teknolojiden, saçmalık derecesine varan, indirgeyici bir yararlanma anlayışı ile

13. M.Turan, 2000 Yılına Doğru Çevre?, O.D.T.U. Mimarlık Fakültesi Dergisi, c.3, n.2, 1977, s.273-296.

14. W.Leiss, *The Domination of Nature*, New York: George Braziller, 1972, s.121.

gelişmiştir. Teknoloji ussallığı arkasında gizlenen sömürü boyutu (hem insanın hem çevrenin sömürülmesi), indirgeyici davranışın ana kaynaklarından birini oluşturmaktadır. İnsanın bilincini, toplumsal olayları ve çevreyi hiçe sayarak kaba bir özdekçilik anlayışı ile salt teknolojik, dolayısıyla ekonomik başarısının toplumsal sorunlara çözüm olabileceği yanılgısı, indirgeyici yaklaşımı körükleyen etmenlerin başıda gelmektedir. Aynı zamanda, indirgeyici niteliği destekleyen başka bir varsayım da insan/doğa ikileminden kaynaklanmaktadır. İnsanın dışındaki çevre, sözde insan için, ama özünden insana karşı, sömürülmektedir. İnsanözeksel (anthropocentric) kavramın bir uzantısı olan bu anlayış, olağanüstü düzeye erişen doğayı başatlama çabasının ekonomik gelişme ile bir tutulması anlayışı ile özdeşliğe kavuşmuştur. Suç, kuşkusuz, indirgeyici yararlanma anlayışının, ya da onun yerine yüzeyde belirtilen teknoloji ussallığının değil. Bunlar, toplumların elinde bir araçtan başka birşey olamaz. Asıl suç, bu ussallığı insanlar arasındaki hakça olmayan ilişkiyi sürdürmek amacı ile, bu ussallığın başarılarını sömürme eğiliminde olan toplum ve kurumların: çevreyi aşağılama olaylarının yoğun bir biçimde gelişmesi, toplumsal ve siyasal üstyapının kendi özeksel, bürokratik ve bastırıcı özelliklerini teknoloji ve sanayinin kullanımına da yansıtması ile olmuştur.

15. R.L.Heilbroner, *The Human Prospect*. *The New York Review of Books*, c.20, n.21, ve 22, Ocak, 1974, s.21-34 (s.29). Her iki toplumsal-ekonomik düzenin tırmandırmağa çalıştığı sanayi uygarlığının ortak sorunlarının temelinde Heilbroner şunları görüyor: "Sanayi uygarlığı, ekonomik başarı için anamalcı ve toplumcu değışkenlerine ortak değerler zorlanmaktadır. Bir yanda, nesnelere için en iyi insan ölçüğünü ikinci plana iterek en iyi teknik ölçüğe önem verme eğiliminde olan, kendince yeterli verimlilik değeri. Öte yanda, doğanın yağma edilme sonuçlarını düşünmeden çevreyi "evcilleştirme" gereksiniminin değeri. Bir de, her iki düzende de belirgin biçimde ortada olan teknik ustalığına, savurganlığına ve yaşamın estetik görünüşüne karşı vurdumduymazlığın körüklediği üretim önceliğinin değeri." (s.27).

16. F.Engels, *The Part Played by Labour in the Transition from Ape to Man* (*Dialectics of Nature'dan*); *Marx and Engels/Selected Works*, 3 cilt; Progress Publishers, 1970, s.66-77 (s.74).

17. V.I.Lenin, *Marxist Views on the Agrarian Question in Europe and in Russia*, *Collected Works*, c.6, s.347; alıntı: I.P.Gerasimov et al. (der), *Man, Society and the Environment*, çeviren Y. Shirokov, Moscow: Progress Publishers, 1975, s.24.

18. M.I.Goldman, *Environmental Disruption in the Soviet Union, Man's Impact on Environment*, derleyen, T.R.Detwyler: New York: McGraw Hill, 1971, s.61-75; yine aynı kaynaktan: P.P.Mecklin, *Soviet Plans to Reverse the Flow of Rivers: The Kama-Vychegda-Pechora Project*, s.302-318.

Bunu başka bir biçimde söylemek gerekirse, günümüzdeki iki ana toplumsal-ekonomik düzenin - anamalcı ve toplumcu - ısrarla üzerinde durdukları üretim biçimlerinin bir sonucu olarak geliştiğidir. Anamalcılığın kökeninde yatan kentsoylu ekonomik gelişmenin oluşturduğu yaşam biçimi, çevre bilinci üretmekte başarısız olmuştur; yavaş yavaş da olsa, tükenen doğal kaynaklar, çevrenin zorla bölünmesi, ve özellikle, sanayi ve kentsel yerleşmelerdeki çevresel karmaşa, gelecek için de hiç umutvar bir durum sergilememektedir. Üretim ilişkilerine egemen olan bir azınlık sınıfının toplum değerlerini değıştirerek çevre bilincini oluşturması güç olmanın da ötesinde bir düştür.

Anamalcı bir özellik taşıyan bu tür çevreyi kötüye kullanmak, gerekçeleri değışik olsa da, toplumcu düzenlerde de varlığını sürdürmektedir. İnsanın geleceğini pek iyimser çizgilerle çizmeyen Heilbroner, haklı ve doğru olarak "Her iki toplumsal-ekonomik düzen de, en çarpıcı ögesi, üretim ustalığı olan bir uygarlığa saplanmışlardır,"¹⁵ diyor. Engels'in "hor kullanıldığı zaman doğa bizden ödünü alır,"¹⁶ diyen ileri görüşlü uyarısına karşın, toplumcu ülkelerde durum ne değışiktir, ne de daha umut vericidir. "Toprağın, üretim güçlerince, ağgözlülükle kullanımı,"¹⁷ derken, Lenin anamalcı üretimin yarışma düzenini betimliyordu. Aynı büyük ölçekli üretim biçiminin kökünde yatan salt ekonomik önceliğin, toplumcu ülkelerde de çevreden hoyratça yararlanmanın, yani sömürme düzeyinin temelini oluşturduğunu görüyoruz. Örnek olarak, Sovyetler Birliği'nin bazı kentlerindeki hava kirliliğinin, toprak kaymasının, su kirliliğinin, iklimsel bozulmalarının, dev hidroelektrik santralleri ve sulama depolamalarından kaynaklandığını gösterebiliriz.¹⁸

Görüyoruz ki, *pragmatism* ve araçsalcılıkla (*instrumentalism*) yönetilen çağdaş bilimsel ussallık, doğayı başatlamamanın ve dolayısı ile siyasal egemenliğin sorunlarına teknolojik bir çözüm getirme seçeneğinden uzaktır. Ancak doğrudan deneyimle gelişmesi söz konusu olan, ve yüklenmiş anlam yerine amaçlanmış anlamı vurgulayan çevre bilinci, nicel değişiklikler yerine nitel değişiklikler getirebilir. Çevre bilinci, daha önce de belirtildiği gibi, kişinin çevre ile kendini birleştiren öğeleri kavraması ile gerçekleşen bir olgudur. Bu da ancak çevre ile doğrudan deneyim ile gerçekleşebilir; çünkü insanın, dışındaki çevrenin kendinden bağımsız olmadığını kavrayabilmesi, yalnızca somut ilişkiler sonucu ortaya çıkabilecek bir olgudur. Yoksa, salt soyut ya da düşünsel düzeyde kurulan ilişki, bilinçlenmeye değil, yabancılaşmaya iten bir olgu olur. Bugünkü teknoloji kullanımının ve üretim biçiminin yol açtığı sonuç da budur. HERNEDENLİ, bugünkü teknoloji ve üretim biçimi kimi nicel değişiklikleri gerçekleştirabiliyorsa da, temel aldığı varsayımlar soyut ve indirgeyici düzeydedir. Varsayımların temelinde insan/doğa ikilemi yatıyor; işlemsel düzeyde ise, kaba özdekçiliğin arkasında gizlenen dar kapsamlı, kâr amaçlı ve ileriye görmek istemeyen bir çevre anlayışı yatıyor. Bu tür işleyişin doğurabileceği ancak doğadan kopuk, metafizik anlamda bir bilinç olabilir. Oysa, çevre bilinci, araçevrenin oluşturulması süreci içinde gerçekleşen nesnelleştirme koşullarının kavranabilmesi ve duyumsallık ile bütünleşmesi ile gerçekleşebilir. Araçevrenin eytişimsel süreci içinde, düşünce varlıkla ve bilinç duyumsallıkla birleşirken, nesnelleştirmenin nicel değişiklikleri yanısıra nitel değişiklikler de gelişebilecektir.

Nitelikten anlaşılan, metafizik anlamda değildir. İçinde yaşadığımız üretim biçiminin ve onunla birlikte gelişen ansal (*mental*) imgenin ne denli mekanik bir yorum getirdiği açıktır. Özdekçiliği bu tür bir mekanik yorumdan kurtarabilme olanağı, eytişimin nicel/nitel karşıtlığında aramakla gerçekleşebilir. Bugünün üretim biçimi, yalnızca doğayı sömürmekle kalmıyor, aynı zamanda onunla sürekli ilişkide olan insanı da sömürüyor. Bu sömürü özdeksel ve ekonomik olduğu denli çöşkülleri de içine alan bir süreç; teknoloji tapınakçılığı (*fetishism*) yalnızca "teknolojik bir Eros" yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda insanı çevre karşısında yabancılaştırıyor - hem bilişsel hem de çöşkusal düzeylerde - ve güçsüz kılıyor.

İnsan-çevre ilişkilerinin sorunsalı nicel olduğu gibi nitel sorunlarda da yatıyor; çünkü yaratılan araçevre, somutluğunun ötesinde düşsel bir nesnellik kazanıyor ve kişilerden bağımsız, doğal zorunluğun yansması gibiymiş gibi algılanıyor. Tasarım ürünleri tüm tasarım sürecinin nesnelleşmesidir;¹⁹ bu nesnelleştirme süreci kapsamında yalnızca özdeksel bir dönüşüm değil, insanın sığasındaki tüm duyumsal ve çöşkusal yeteneklerin de dönüşümü söz konusudur. Araçevrenin nesnelleştirilmesi sırasında değişen doğa, Marx'ın belirttiği gibi insanın doğasıdır.²⁰

19. M.Turan, "Environmental Stress: An Ecological Approach With Special Reference to Housing." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, New York, 1974, s.1-45.

20. K.Marx, Karl Marx.: *Early Writings*, çev. ve derleyen T.B.Bottomore, New York: McGraw Hill, 1963, s.160-167.

21. Bugün kullanılmakta olan birincil ve ikincil erke kaynaklarının dışında başkaları, kuşkusuz bulunabilir, ya da gelecek için umut veren seçenek kaynaklar - Enerjin, çekirdek (nuclear), birleşim (fusion) kullanılabilir bir düzeye getirilebilir. Yalnız, şimdilik bunların toplumsal-siyasal sorunları değin başka sorunlarının da (ekonomik ve çevresel) olduğu unutulmamalı. Araçevre açısından ortaya koymaya çalıştığımız sorun erkenin tükenmesinden çok, erkenin ne denli kullanıldığı. Bir başka deyişle, araçevre'nin çevre etmenleri ile ne tür bir uyum içinde olduğu.

22. A. Leopold, *The Land Ethic, The House We Live In*, derleyen S.D. Blau ve J. von D. Rodenbeck; New York: The MacMillan Co., 1971, s.283-297.

23. H. Bates, *Man's Place in Nature, The House We Live In*, derleyen S.D. Blau ve J. von D. Rodenbeck; New York: The MacMillan Co., 1971, s.298-308.

Dolayısı ile bu süreç içinde, niceliğin yanısıra, nitelik de değişmektedir.

Çevre ile ilgili değer, erek ve amaçların somut bir ahlâk anlayışı içinde ele alınması da, insan etkinliklerinin, özerkliklerinin sınırlarını kavramada yatar. Bu sınırlar doğanın koyduğu sınırlardır, çünkü kendi kaynakları sonsuz ve sınırsız olmadığı gibi,²¹ üzerinde yapılan yıkımı onarması ya da yenilemesi çok uzun sürelerle bağlıdır. Dolayısı ile, çevre ahlâkı, çevre bilinci gibi, doğadan ve insanın etkinlik kapsamından oluşur.²² Doğayı kendinden kopuk ve bir meta olarak görmesi, insanın çevre ile olan ilişkisinde, kendine yüklenen zorunlulukları görmeden yalnızca kendine tanınmış bir ayrıcalık olarak yorumlaması, salt ekonomik düzeydeki dar kapsamlı bir ilişki anlayışını vurgular. Çevre ahlâkı ve bilincinin gelişmemesi, insan-çevre ilişkisinde insan ve çevre kadar somut olan bir üçüncü öğenin bu ilişkiye katılmaması anlamına gelmektedir. Bu da insanözeksel tutumun sürdürülmesi demektir. Bu yalnızca, bugüne değin gelişmiş bilimin - özellikle Darwin'in öğretilerinin - yadsınması anlamına gelmez, aynı zamanda tek Tanrılı dinlerin geleneğinde yatan insan/doğa ikilemine özdeş bir anlayışın sürdürülmesi de demektir.

İnsan-çevre ilişkisinde salt, dar kapsamlı bir ekonomi anlayışı, kâr değeri olmayan, ama sağlıklı bir yaşamın gerektirdiği öğeleri dizge dışında tutma eğilimindedir. Oysa, doğanın da kendi ekonomisi var,²³ ve bu insanın çevresi ile olan ilişkisinden ayrılamaz. Kaldı ki, insanın kendi etkinliklerine doğanın ekonomisi yardımcı olabilme durumundadır. Çevreye karşı sürdürülen hiççilik (nihilism) tutumu, gerî tepip kendine zararlı olmaya başladı bile. Çevre ile olan ilişkilerinde bencilik ve özseverliğin yerine, insan, birlikte uyum ve yaşama ilkesine bir dönüş yapamazsa, geleceği pek parlak gözükmemektedir. Bugün, mekanik yorumla hesaplanan kârlar, meslek ustalığı ve gereği diye nitelendirilen çevresel girişimler, teknoloji ve katkı (construction) verimliliği adı altında düşünce-sizce yaratılan çevreler, yalnızca çevreyi olumsuz yönde etkilemiyor; bu çevre içinde yaşayıp çevreye karşı sorumsuzluğu ve yabancılaşması gittikçe artan, çevreye kaygısız ve duygusuz yaşayan ölü bir toplum yaratılıyor. Bunların fiziksel sonuçları değin, ahlâkî ve törel yanlarının da önem kazanması zorunlu. Bu zorunluluk idealist ya da romantik bir özlem değil; insan-çevre ilişkileri, bilginin yerleşmiş bir görüş açısından ele alınması yerine, geniş anlamında ilişki düzeyinde ele alınması, eytişimsel yaklaşımın gereği olmaya başlıyor. İnsan-çevre ilişkilerine eytişimsel yaklaşımın katkısı, bilgi çerçevesi içinde ideolojik sapmaları, törel zorunlulukları, ilişkiler içindeki gizli gerilimleri ortaya çıkarmasında yatmaktadır. İnsan-çevre ilişkilerinin sorunsalına eytişimsel yaklaşım bu yüzden gerekli olmaya başlıyor.

ÇEVRE-MİMARLIK EYTIŞİMİ

İnsan ve doğa ilişkisinde olduğu gibi, mimarlık ve çevre de birbirinden ayrı düşünülemez. Aralarında eytişimsel bir etkileşim vardır; ve bu etkileşimin özelliği, yöre mimarlığı örneklerinde, cömertçe ve açık seçik sergilenmiştir. Çevre güçlerine uygun biçimde, insan araçevreyi oluştururken daha geniş çevrenin bir alt-çevresini yaratmaktadır. Yaratmak eylemini kullanmamızın nedeni şurada yatmaktadır: insanın doğa içinde varolması birçok eksiklerle başladığından, insan bu eksikleri ancak kendi yaratıcılığı ile tamamlayabilir; yaratıcılık bir olabilirlikten öte, zorunludur. Bu yaratıcılık eylemi içinde, uzmanlaşmamışlığın ve özgürlüğün tanıdığı olanaklar çerçevesinde "dünyaya açık olma"²⁴ niteliği yatar. Başka hayvanların içgüdüsel uzmanlaşma niteliğine, insan ancak uzmanlaşmamışlığın, ve yaratıcılığın sağladığı ortam ve yeteneklerle ulaşabilir. Bu çizgiden giderek ilk mimarlık etkinliğinin, çevre güçlerinden korunmak için bir tür barınak ile başladığını söylemek, sanırız, pek yanlış olmaz.

Burada önemli olan, araçevrenin yaratılması ve onun kullanımı sürecinde doğal çevreye yapılan uyumdur. Eytışimsel bir ilişki sonucu üretilen araçevre eğer içinde bulunduğu çevreye uyum yapabilmişse çevre ve araçevre arasındaki özdeşlik gerçekleşir. Yoksa, nedenleri ne olursa olsun, çevreden yararlanma düzeyinden çevreyi sömürme düzeyine erişilmişse böyle bir özdeşlik söz konusu değildir; sömürme düzeyi hem çevreye karşı gelişen yabancılaştırmanın bir belitisidir, hem de daha çok yabancılaştırmaya iten bir olgudur. Araçevrenin çevre ile bütünleşmesi, yani bir özdeşliğe kavuşması ile çevreyi sömürme arasındaki ayırımın en belirgin ölçütlerinden biri, araçevre için tüketilen erke niceliğinde yatmaktadır. Doğadaki erke kaynakları, araçevrenin gönence koşullarını karşılayabilmesi için sorumsuzca ve savurganca kullanılmaya başladığı zaman araçevre, çevreden bağımsız ve onun dışında bir nitelik kazanmaya başlamaktadır. Çevrenin bir parçası olmaktan çıkıp, çevreye karşı bir işleyiş göstermesi, çevreyi sömürme eğilimini belirtmektedir. Araçevre içinde sağlanması gereken gönence koşulları, kuşkusuz doğadan yararlanılarak başka kaynaklarından yararlanılacaktır. Yalnız, bu yararlanmanın düzeyi, araçevre ve çevre arasındaki eytişimsel ilişkinin niteliğini de saptayacaktır. Nicel ve nitel değişimlerin sonucu ortaya çıkan tüketim düzeyi, araçevre ve çevre arasındaki ilişkinin somut belitisidir.

Yöresel deneyimlerde, insan ve doğa arasındaki uyumlu alışveriş, mimarlık-çevre ilişkisindeki denge ve sağlamlığı yansıtmaktadır.²⁵ Mimarlık etkinliği ile insan kimi çevre etmenlerini kendi amacı doğrultusunda denetim altına almak çabasıdadır; ancak, uyumlu alış-veriş sonucu gelişen çevresel praxis ile ürettiği araçevre, çevrenin kendisine dönüşmektedir. Yaratılan bu yeni çevrenin geçerlik ve doğruluğu, zaman içinde sınanarak,

24. M.Landmann, *Philosophical Anthropology*, çeviren D.J.Parent, Philadelphia: The Westminster Press, 1974, s.204.

25. İnsan ve çevre arasındaki ilişkinin eytişimsel niteliği yöre mimarlığında belirgin bir biçimde sergilenmektedir. Yöresel mimarlığın eytişimsel sürecini belirleyen dört ana özellik, a) deneysel, b) katlımsal, c) uyumsal, ve d) anlamsal boyutlarda kendini gösteriyor. Ayrıntılı tartışması için bkz: S.Özkan, M.Turan ve O.Üstünkök, *Institutionalised Architecture, Vernacular Architecture and Vernacularism in Historical Perspective*, M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture, c.5, n.2, 1979, s.127-156.

26. A.Germen, *Yöre Mimarisi, Mimarlık*, c.11, n.5, 1974, s.5-9.

27. S.Öntür ve S.Özkan, *Kalın Duvar Örtüsü ve Kapodokya'da Mimarlık, Mimarlık*, v.11, n.5, 1974, s.10-15.

28. A.Rapoport, *House Form and Culture*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969, s.5.

29. A.Rapoport, *House Form and Culture*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969, s.5.

niteliğinden pek birşey yitirmeksizin değerini korumayı sürdürmektedir. Yöre mimarlığının bu özelliği bir çok etmeden kaynaklanmaktadır: değişik zamanlarda ortaya çıkan tutkuların ürünü değildir;²⁶ toplumsal güçlerin ve değişmelerin gerektirdiği değişikliklerin yapılabilmesini sağlayacak denli esneklerdir; pazar ekonomisinin egemen olduğu toplumlardaki bina yapım süreçlerinin - araçlar, gereçler, yapı dizgeleri, çatı yöntemleri, vb. - gerektirdiği süreksizliğe karşın, çok belirgin bir süreklilik sergilerler;²⁷ insanın doğa ile doğrudan olan deneyimlerinin üretimi olduklarından, çevre etmenlerine ustalıklı tepki gösterirler; başkalarına ve çevreye saygınlık içindedirler.²⁸

Rapoport yöre mimarlığının özelliklerini şöyle sıralar: kuramsal ve estetik iddiaları bulunmayan; çevresi ve bölge iklimine uyum gösteren; başka kişilere ve onların konutlarına ve dolayısı ile tüm çevreye - doğal ya da insan yapısı - saygı gösteren; ve belli bir düzen içinde değişikliklere yer veren.²⁹ Bu özelliklere eklenmesi zorunlu bir nitelik, araçevrenin kullanım ve değişim değerleri arasındaki ayırımıdır: yöre mimarlığında kullanım değeri, değişim değerinden çok daha ağır basan bir etmendir. Kullanım değerinin içinde, yalnızca binaya yapılan ilk yatırım önemli değildir; onun içinde bulunduğu çevreyi ne denli kullandığı, ya da bir başka deyişle, çevre kaynaklarını ne denli tükettiği de önemli bir etmendir. Aynı zamanda, yöre mimarlığının ürünleri gizemli bir mal niteliği kazanıp, değişim değerinin daha ağır bastığı bir toplumsal ilişki oluşturmamışlardır; çünkü, insan emeğinin toplumsal özelliği, üretilen araçevrenin, emeğin dışında bir nesnellik kazandığını vurgulamaz. Bir başka deyişle, barınak gereksinimi, insanın kendi doğasının dışındaki nesnelere ile karşılanmıştır; ancak, bu nesnelleştirme sonucu ortaya konan ürün, değişim değerinden çok kullanım değeri ile gerçekleştirilmiştir. Bunda, toplumsal ilişkiler gibi çevre ilişkilerinin de payı büyüktür.

Öte yandan, yöre mimarlığının karşıtı olarak görebileceğimiz kurumsallaşmış mimarlıkta değişim değeri vurgulanır. Henedenli, yöre mimarlığı içinde belli bir kurumsallaşma var ise de, tasarımı ve katkıyı üreten, kurumsallaşmış mimarlığı üretenlere görece çevre ile doğrudan deneyim ve ilişki içindedir. Yöre mimarlığında, kurumsallaşmış mimarlıkta ağır basan uzmanlaşma ve onun türettiği gizemli bir değer anlayışı yoktur. Araçevrede yöre ve kurumsallaşmış mimarlık arasında gözlenen nicel ve nitel değişiklik, toplumsal bir engel ve sömürme olarak belirmektedir. Sömürü, çevresel açıdan olduğu gibi ekonomik açıdan da ağırlık basarak yöre mimarlığında görece çevreye uyum gösteren araçevre yerine tüketime dönük bir araçevre yaratmak eğilimini vurgulamaktadır. Toplumsal ve ekonomik ilişkilerin yanısıra, bunların bir sonucu olarak doğrudan deneyimden yoksun, uzmanlaşmış kişilerin üretimi olarak yaratılan araçevre, kurumsallaşmış mimarlık çerçevesinde, insandan bağımsız, onun dışında yapay bir nesnellik kazanarak yabancılaşmanın en belirgin örneğini oluşturur.

Yöre ve kurumsallaşmış mimarlığın aralarındaki ayırımı, öncelikle ekonomik güdüler oluşturmuyor; ana değişiklik, çevrenin tümünde ve niteliğinde. Kurumsallaşmış mimarlıkta olmayan, mimarlık ve insanın çevresi arasındaki uyumlu ilişkidir; ayrıca, kurumsallaşmış mimarlığı, çoğu kez, tanımlayan yapay sözcüğü, kavramsal olmasına karşın yanlış ve tehlikeli bir deyim olarak mimarlığı olumsuz yönde etkiliyor.³⁰ Mimarlıkta, yani tasarım ve katkı süreci içinde doğanın öğeleri ve çevre etmenleri göz önünde tutulmuşsa, yapay çevre olamaz. Yapay çevre, ancak edilgen tasarım öğeleri yerine etkin tasarım öğeleri ağırlık kazanmışsa varolabilir. Yöre mimarlığında başlangıçta çevre etmenlerine karşı bir koruma olarak başlayıp çevre ile bütünleşmeye dönüşen yapı öğeleri, çevrenin devinimine uygun edilgen tasarım öğeleri olarak beliriyor. Çevre ve toplumsal gereksinimler mimarlığın yaratılmasını gerektirdikleri halde, mimarlık çevrenin bir alt yapısı olarak gelişiyor. Mimarlık ve çevrenin tutumlu ilişkileri sonucu, karşıtların birliğe yöneldiğine tanık oluyoruz. Kurumsallaşmış mimarlıkta bambaşka bir olgu ile karşı karşıya geliyoruz: mimarlık ve çevre arasında varolması zorunlu uyumlu ilişki, bir anlamda, göbek bağına kesme eğilimi göstermekte,

Yapım sürecinde, estetik ve kavramsal boyutların katı, kimileyin kemikleşmiş kuralları içinde düşünülmediğinden yöre mimarlığı, el ustalığı ve sanat arasında kurduğu köprü ile başka bir özelliği de sergiler. El ustalığı ve sanat arasındaki bu bağ ile yöre mimarlığının evrimine etken olan yasalar kurumsallaşmış mimarlığından nicel ayrılıklar gösterir. Yöre mimarlığında bir kavramın gelişip binanın bir ögesi olması çok uzun bir sürede gerçekleşir.³¹

Ekin sel kalıtım da, aynı zamanda, bina yapım sürecinin sürekliliğini etkiler. Bu kalıtım dirimsel kalıtımdan kategorik olarak değişiktir. Dirimsel kalıtımın tersine, Lamarck'çı bir özellik - çevre gereksinimlerinden dolayı bir kuşağın kazanılmış özellikleri kalıtım ya da soyaçekim yolu ile sonraki kuşakların evriminde ve gelişmesinde yer alması - gösterir. Bina yapım sürecinin süreklilik gerektirmesine ek olarak, yöre mimarlığı ekin sel imgeler ve geçmiş deneyimlerin alışkanlığı sonucu gelişen imgeleri de kalıtım yolu ile kendinde barındırır. Simgelerin oluşması çeşitli gelişmelerin sonucunda gerçekleştiğinden, ne ekin sel imgeler ne de imgeler özdeksel bir anlamdan yoksundur. Malinowski, bu tamamlanma sürecini şöyle çizer: "Araçsal nesnelere tanıma yeteneği, teknik verimliliklerinin anlaşılması, ve değerleri; yani, amaçsal ardışıklık (sequence), toplumsal bağların biçimlenmesi, ve imgelerin oluşması."³² Bu gelişme süreci içinde, özgün anlamlardan, ya da amaçsal ardışıklıktan, yitirilmesi kaçınılmazdır; ancak simgesel değerler ekin selin halâ parçasıdır. Çünkü, imgelerin bıraktığı "düşünce ve duygular"³³ yine aynı imgeler tarafından somutlaştırılmıştır.

30. M.Turan, İnsan-Çevre ilişkileri: Kuramsal ve Eğitsel Sorunları, *Mimarlık Bülteni* - KTÜ Mimarlık Bölümü, n.2, Ocak 1977, s.55-59.

31. M.Turan, Vernacular Architecture and Environmental Influences: An Analytical and Comparative Study, *N.E.T.U. Journal of Faculty of Architecture*, c.1, n.2, 1975, s.227-246.

32. B.Malinowski, *A Scientific Theory of Culture*, New York: Oxford University Press, 1960 (1944), s.136.

33. A.Rapoport, *House Form and Culture*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969, s.47.

Ekinsel kalıtım, sorunsal bir nitelik kazanarak da karşımıza çıkıyor: mimarlık ve çevre arasında uyumlu ve doğrudan bir tepki, birkaç kuşak sonra dolaylı ve yabancılaşmış bir tepki olarak dönüşüme uğrayabiliyor. Bu dönüşümün belli başlı iki ana nedeni ile karşılaşırız: birincisi, çevre ile doğrudan deneyim, ve çevre bilinci sonucu gelişen bir tepkinin alışılmış bir davranış biçimine dönüşmesi; ikincisi, tepkinin yalnızca biçimsel ve mekanik niceliklerine olan ilgi eğilimi, ve salt öykünme sonucu insan ve çevre arasında bir yabancılaşmanın başlaması. İkinci nedenin kaynağı değişen toplumsal ilişkiler, teknolojinin zorlayıcı öğeleri ve onun birlikte getirdiği seçenekler (ki, çoğu kez yöresel çözümlere göre çok zayıf kalan seçenekler) de yatmaktadır.

Sözü edilen seçeneklere bir örnek vermek gerekirse binayı ısıtmak için alınan önlemleri ya da getirilen çözümleri gösterebiliriz. Bunun bir ölçütü olarak da ısıtma için tüketilen erkeyi alabiliriz. Yöresel çözümlerde çoğunlukla araçevre çevresi ile birlikte düşünüldüğünden, dış etmenlere karşı, ama dış etmenlerden olumlu bir biçimde yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin, ısıtmak için güneş erkesinden yararlanacak biçimde düşünülen bina, kullanılan yapı gereçleri ile bu doğal kaynaktan gelen erkeyi depolayabilecek gibi yapılmıştır. Isıtmada yararlanılan, doğal kaynağın kendisidir. Buna ek olarak, kullanılması gereken birincil erke kaynakları en aza indirilmiştir. Oysa, çağdaş teknolojinin getirdiği çözüm, çoğunlukla birincil erke kaynaklarının tüketilmesine bağlıdır. Yöre mimarlığının tam tersine, doğal kaynağın kendisinden yararlanılmadığı gibi, birincil erke kaynaklarının tüketimi en çoğa çıkarılmıştır. Isı yitimi kolaylaştırarak ve artıracak tasarım öğelerine karşılık önerilen, doğal etmenleri kullanmak yerine, ek kaynakları gerektiren tasarım dışı dizgelerdir. Birinci örnekte edilgen tasarım öğeleri ağır basarken, ikincisinde etkin tasarım öğeleri önem kazanmaktadır. Birincisinde, araçevrenin nesnelleştirilmesi sürecinde doğa etmenleri dışlanmamış, onların gerektirdiği koşullar, tümü ile olmasa bile, binanın kendisi ile sağlanmaya çalışılmıştır. İkincisinde ise, bina kendi başına, çevrenin dışında bir nesne olarak ele alınmıştır.

Günümüzde, çevre-mimarlık eitişimi çok belirgin bir biçimde özetlenmektedir: değişen toplumsal ekonomik ilişkiler bina yapma süreci üzerinde bir denetim kurmuştur; bu denetim kâr getiren gereç ve etkin tasarım öğeleri ile yürütülmektedir; ancak, doğal çevre ve kaynaklarını zararlı ve yıkıcı bir düzeyde sömürmektedir. Bütün bunun kaynağında sözde ussalık yatmaktadır. Özünde, usdışı toplumsal, siyasal ve dolayısı ile denetlenmeyen insan-çevre ilişkileri ile beslenen bir çevresel davranış vardır. Sonuçsa, çok gerçek ama acı, kötü kullanım, savurganlık ve doğanın yıkımıdır.³⁴

34. M.Turan 2000 Yılına Doğru Çevre? O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi, c.3, n.2, 1977, s.273-296.

MİMARLIK ETKİNLİĞİNDEN KAYNAKLANAN ERKE TÜKETİMİNE BİR ÖRNEK

Mimarlık ve çevre ilişkilerini incelerken ölçüt olarak kullanılabilecek önemli bir olgu, daha öncede değinildiği gibi araçevre ve çevre arasındaki erke alış-veriştir. Araçevrenin çevreye ne denli uyum yaptığı ya da yapmadığı erke bütçesine bakıldığı zaman oldukça yalın olarak sergilenmektedir. Araçevrenin erke dengesi yalnızca çevre ile sürdürülen özdeksel alış-verişi ve yapısal dönüşümü göstermekle kalmıyor; aynı zamanda, toplumların çevreye karşı takındıkları tutum ve davranışı da oldukça yalın olarak sergiliyor. Herhangi bir dizge içinde oluşan erke akımında önemli olan, dizgenin doğal çevreden gelen erke miktarını ne verimle kullandığı, depoladığı, ve dengeyi sağlayabilmek için yapay yollarla ne sığada bir ek erke gerektirdiğidir. Araçevrenin yaşanabilir gönence isterlerini karşılayabilmesi çoğu zaman ek bir erke gerektirmektedir. Bu ek erkenin miktarı ise, çevre koşullarının nicel ve nitel özellikleri kadar, hatta ondan daha önemli olarak, araçevrenin özelliklerinde ve erke bütçesini ayarlayabilme sığasında yatmaktadır. Erke dengesinin irdelenmesi, çevresel praxis'in etkenliğini somut olarak saptayabilme açısından önemli bir ölçüttür, kanımızca.

Çevreye karşı duyarlılıktan uzak kalan, tek başına sanayi değil, kuşkusuz. Hermedenli, üretim biçimi ve sanayinin etkisi altında kalsa da, çevre ile çok yakından ve doğrudan ilişkileri olması ve dolayısı ile çevreye biraz daha duyarlı olması gereken mimarlık ve planlama meslekleri de bu doğrultuda işlerliklerini sürdürmektedirler. Bunun en belirgin kanıtlarından biri, toplam erke tüketimi içinde binaların (araçevrenin) ısıtma, soğutma ve ışıklandırma oranının, sanayide tüketilen erke ile başabaş oranda olmasıdır. Amerika Birleşik Devletleri gibi sanayileşmiş bir ülkede sanayinin tükettiği, toplam erke tüketiminin yüzde 38'ini oluştururken, binaların tüketimi yüzde 34'e ulaşmaktadır. Bunun yanısıra, Türkiye gibi az gelişmiş bir ülkede de durum pek değişik değil.

Türkiye'de kişi başına düşen toplam erke tüketimi çerçevesinde (Bkz. Çizelge 1) ısıtmaya ayrılan erke miktarı ele alındığında durumun ağırlığı ve korkulacak yanı ortaya daha belirgin bir biçimde çıkmaktadır. Hermedenli Türkiye'deki erke tüketimi "Gelişmemiş ülkelerdeki Ortalama"dan biraz çok gözüküyorsa da, "Dünya Ortalama"sının üçte birinden daha azdır. Bu durumda, 15.000×10^3 T odunun ve 10.000×10^3 T tezeğin, ormanları yetersiz ve gübreye çok gereksinim duyan bir ülkede, ısıtma için kullanılması; 2.720×10^3 T petrolün yalnızca ısıtmada tüketilmesi, insan-çevre ilişkileri ve özellikle araçevre için pek olumlu değerler değil.³⁵ Isıtmada kullanılan kaynakların erkeye göre dağılımına göz atıldığında, toplam nüfusun yüzde 60'ının (kırsal bölgelerdeki) ısıtma için tüketilen erkenin ancak yüzde 45 kadarını kullandığını görüyoruz; yüzde 33'den fazlasının yalnızca üç büyük kentimizde tüketildiğine

35. Bir başka çalışmada (Bkz: M.Turan, 2000 Yılına Doğru Çevre? O.D.T.U. Mimarlık Fakültesi Dergisi, c.3, n.2, 1977, s.273-296.) ısıtmada kullanılan erke kaynakları ve bunların ısıtma için tüketilen oranları verilmiştir; burada, ayrıca yinelenen gereğini görüyoruz.

tanık oluyoruz. Bu oranlar, son otuz yıldaki mimarlık ve planlama etkinlikleri için hiç de olumlu yorumların yapılmasına olanak tanımıyor.

Amerika Birleşik Devletleri gibi gelişmiş bir sanayi toplumunda durum daha da değişik: son otuz yıldaki gelişme, toplam erke tüketiminin sanayiye ayrılan payı bir düşüş gösterirken, ulaşım, ticaret ve konutlar (ki, bunun içinde ısıtma, soğutma, ışıklandırma ve evlerde kullanılan aygıtlar için tüketilen tüm erke var) için ayrılan payın yükseldiği görülüyor.³⁶ Dünya nüfusunun yüzde 6'sını oluşturan A.B.D.'nin dünyadaki toplam erkeğin yüzde 35'ini kullandığı gözönünde bulundurulursa, yapılar için tüketilen erke miktarının anlamı biraz daha belirgin olarak durumun ağırlığı hatta korkulacak yanını vurgular.

36. E.Cook, *The Flow of Energy in an Industrial Society, Energy and Power* (A Scientific American Book), San Francisco: Freeman, 1971, s.83-91.

Burada, çömertçe tüketilen erke olgusunun başka bir boyutu ile karşılaşıyoruz: Margalef'in de belirttiği gibi, değişik örgütsel karmaşıklıkta dizgelerin alış-verişinde, özdek, bilgi ve erkeğin akımı daha az örgütlülerden daha çok örgütlülerin yönüne olmaktadır.³⁷ Bu ilke ile ülkeler düzeyinde bir benzetme yapacak olursak, akımın "gelişmemiş" ülkelere "gelişmiş" ülkelere olduğunu görürüz. Bir başka deyişle, tarım toplumlarından sanayi toplumlarına bir akım var. Ekonomik sömürme olayı çevresel sömürgecilik de içeriyor. Bu yalnızca ülkeler arası bir düzeyde değil, aynı zamanda bir ülke içi çevrenin sömürülmesi anlamına da gelmektedir.

37. R.Margalef, *Perspectives in Ecological Theory*, Chicago: The University of Chicago Press, 1968.

Çizge 1 insanın gelişmesini ve kişinin günlük erke tüketimini tarihsel görünümü içinde vermektedir. İnsanın çevresi ile olan somut ilişkileri tarihsel süreç içinde, Çizgede görüldüğü gibi, çevreden daha çok almakla gelişmiştir. Yaklaşık bir milyon yıl önceki ilkel insanın tükettiği yalnızca besinden oluşmuşken, avcı insanın ateşi kullanmaya başlaması ile yararlandığı erke kaynakları ikiye çıkmıştır. M.Ö.5000 yılı dolaylarında Mezopotamya'da yaşayan ilkel tarımsal insan evcilleştirdiği hayvanlardan yararlanarak tarımını sürdürmüş, ilerlemiş tarımsal insan (yaklaşık 1000 yılı) ise hayvanı ulaştırmada da kullanmaya başlamıştır. Sanayi toplumunun insanı, kendinden önceki devirlerde yaşayan insanlara göre çok köklü değişikliklerle, özellikle ısıtma, sanayi ve ulaşım, erke tüketimini artırmıştır. Gelişme için gerekli olan sanayi ve tarım etkinliklerinin yanı sıra özellikle ısıtma için tüketilen erke miktarındaki artış, kuşkusuz mimarlık ve çevre arasındaki uyumsuz ilişkilerin sonucudur.

Mimarlık ve çevre arasındaki ilişkinin yararlanma düzeyinden sömürme düzeyine geçişinin, daha önce de belirtildiği gibi, çok kesin bir zamanı yok. Tarihin değişik evrelerinde çevrenin sömürüldüğüne tanık oluyoruz. Sömürmenin nesnel koşulları çok yönlü ve göreceli olarak beliriyor. Tüketimin çevreye yansınması olarak betimlenebilecek sömürüyü etkileyen etmenler arasında çevre koşullarına göreceli olarak artan nüfus, hızlı kalkınma, kaynakların eşit olmayan biçimde dağılması, kısa dönem ve dar kapsamlı kâr amacı kolaylıkla gösterilebilir. Bütün bunlara araçsal ve işlemsel

olarak destek olan bilim ve teknolojinin gelişmesi de eklenebilir. Ancak, özünde önemli sorun, işlemselliğin ve araçsallığın hangi toplumsal koşullar ve bağlam içinde işlemsel olduğudur. Bilim, teknoloji, toplumsal değişiklikler, tarım ve sanayi alanlarındaki sıçramalar hiç kuşkusuz tüketimin çevreye yansımada etken olmuşlardır. Yalnız bunların tümü belli ekonomik ve siyasal koşullar içinde gerçekleşti. Bu koşullarla her zaman uyum içinde olmayan toplumun felsefe görüşleri, dinsel ve ruhsal etmenler de insanın doğayı başatılama yarışına katkıda bulundular. İnsanın doğa güçleri karşısındaki güvenlik duygularının zayıflığı, nasıl inançların ve dinlerin doğuşuna önemli, belki de tek etmen oldu ise, bunlara bir seçenek olarak ussallığa sarılması da doğa karşısındaki güvencesizliğinden kaynaklanmaktadır. Yalnız, günümüzde de süren ve ussal olmayan toplumsal davranışlardan gücünü alan sözde ussal davranış, üretim ilişkileri ve biçimi içinde sanayi ve teknolojiye egemen olan güçlere yaramaktan öte toplum ve çevre sorunlarına bir çözüm getirmekten uzaktır. Buna neden olarak, ussal diye nitelendirilen davranış içinde, doğanın insanın dışında bir varlıkmiş gibi, sömürülmek üzere ele alınışını gösterebiliriz.

Ussal davranış diye mimarlığa getirilen çözümler, etkin tasarım öğelerini körüklemekten başka bir işe yaramamıştır. Edilgen tasarım öğeleri yerine üretim biçiminin ve teknoloji tapıncakçılığının zorlaması ile oluşturulan araçevre, tüketimi çevreye de yansıtmaktan öteye bir şey getirmemiştir. İnsan ve doğa ikileminin, belirli dinsel inançlardan sonra, ussallık adı altında da sürdürülmesi, özellikle sanayi devriminden bu yana tüketimin çevreye yansıtılmasında önemli bir etmen olarak beliriyor. Daha bir yüzyıl öncesinde ısıtma için tüketilen erkenin günümüzde yaklaşık üç katına tırmanması (Bkz. Çizelge 1), bunun en somut kanıtı olarak karşımıza çıkıyor. Bu durumda sömürülen yalnızca çevre değil, aynı zamanda insan da. Gerek insanın gerekse çevrenin, sanayi öncesi ve sonrası sömürülmesi arasında hem nicel hem nitel bir başkalık var: sanayi sonrası toplumunda, sanayi ve teknolojinin bir utopia yaratacağı inancı yaygın; onun için araçevrede istenilen gönenci teknoloji ve sanayinin ürünleri olan etkin tasarım öğeleri karşılar varsayımı ağır basıyor. Sanayi öncesi toplumda ise kişi, zorlayıcı çevre güçleri karşısında doğrudan deneyimin verdiği çevre bilinci ve soyut inançları içinde utopia'yı çok değişik düzeyde kurabiliyor. HERNEDENLİ, sanayi öncesi toplumların düşündükleri ve umutları söndürülmemiş ise de, sanayi sonrası toplumlardaki utopia'dan dystopia'ya geçiş tehlikeleri, yine hem insan hem çevre açısından oldukça belirgin.³⁸ Araçevrenin etkin tasarım öğeleri ile oluşturularak çevreye yansıtılan tüketim, Ankara için Çizim 1'de gösterilmiştir. Çevreye yansıyan tüketim, hiç değilse araçevre için, doğrudan, etkin önlemlerin sonucudur. Bunun arasında da, mimarlık ve çevre arasındaki uyumsuz ilişki yatmaktadır.

Çizim 2'den görüldüğü gibi, Ankara'da tüketilen erke kaynakları ve bunların neden olduğu kirlilik nitelik ve nicelikleri çoğunlukla binaların ısıtılmasından, yani

38. L.Mumford, Utopia, the City and the Machine, Utopias and the Utopian Thought, der. F.Manuel, Boston: Beacon Press. 1967.

araçevre için gerekli bir etkinlikten doğmaktadır. Ankara gibi dünyanın en kirli kentlerinin birinde (duruma göre en kirli düzeyine de erişmektedir) belli başlı bir sanayinin olmaması ve kirleticilerin çoğunlukla iki kanaldan - binaların ısıtılması ve ulaşım - gelmesi, sorumluluğun büyük bir bölümünü çevre tasarımı ve etkinlikleri ile uğraşan kişilerin omuzuna yüklemektedir. Çevre koşullarının da - yerçizimi (topoğrafya) ve rüzgâr - pek yardımcı olamayacağı bir yerdeki bu kent gelişmesinde ve sağlıksız büyümesinde, kuşkusuz sosyo-ekonomik koşullar ve politik kararların etkisi büyüktür. Yalnız, çevreyi biçimlendiren meslek adamlarının da ortaya koydukları ürünler ve aldıkları çevre kararlarının bu kirlenmede hiç de azımsanmayacak katkıları vardır. Bunu kanıtlamak hiç de zor bir iş olmasa gerek: çevrenin kendisi bunu haykırıyor.

ÇİZELGE I

SEÇİLMİŞ ÜLKELERDE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN ERKE TÜKETİMİ (1972)

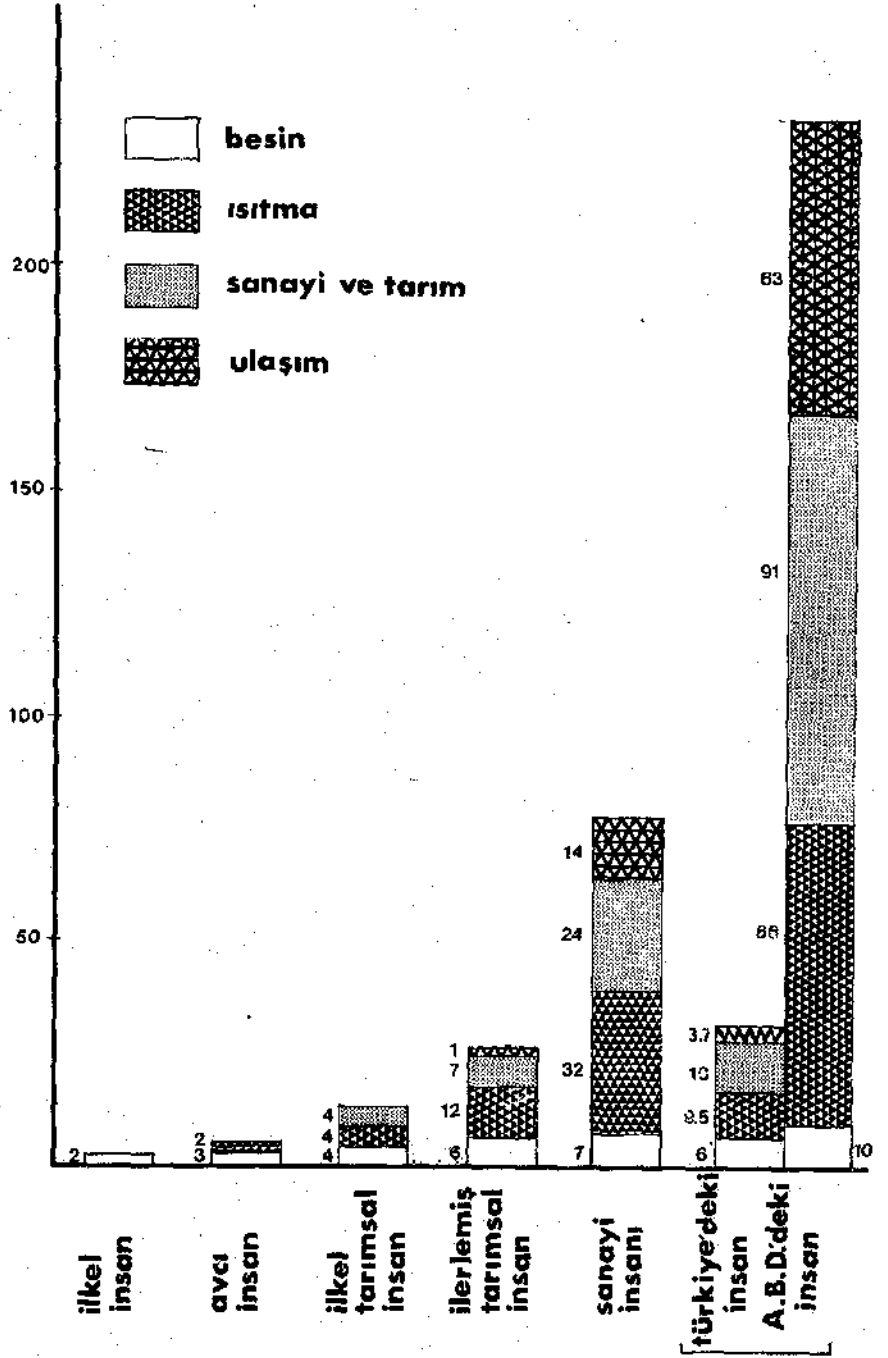
A.B.D.	219.000 Kcal	İtalya	52.700 Kcal
Kanada	202.800 "	Güney Afrika	52.200 "
Kuveyt	196.800 "	İsrail	51.100 "
Çekoslavakya	129.000 "	DÜNYA ORTALAMASI	37.400 "
Belçika	121.900 "	İspanya	33.300 "
GELİŞMİŞ		Arjantin	32.600 "
ÜLKELERDE	117.000 "	Yunanistan	30.300 "
ORTALAMA		Şili	30.000 "
Dem.Alman Cum.	113.000 "	İran	18.000 "
İsveç	108.200 "	Portekiz	17.100 "
Hollanda	107.600 "	Peru	11.700 "
Avusturalya	107.500 "	Çin Halk Cum.	10.700 "
Danimarka	104.900 "	Brezilya	10.000 "
Birlş.Krallık	101.700 "	TÜRKİYE	10.000 "
Fed.Alman Cum.	101.700 "		
Bahreyn	96.500 "	GELİŞMEMİŞ	
S.S.C.B.	89.900 "	ÜLKELERDE	6.800 "
Norveç	87.400 "	ORTALAMA	
Polonya	85.900 "	Mısır	6.100 "
Fransa	78.300 "	Hindistan	3.500 "
İsviçre	68.200 "	Pakistan	3.000 "
Japonya	61.300 "	Endonezya	2.500 "

Not: Bu değerlere besin, yakacak odun ve tezek tüketimleri katılmamıştır; yalnızca fosil, çekirdek, jeotermal ve hidroelektrik erkeleri katılmıştır.

Kaynak: United Nations, World Energy Supplies 1969-1972, Department of Economic and Social Affairs Statistical Series Journal, n.17, New York: United Nations. 1974.

kişi başına düşen günlük tüketim

(1.000 kcal)

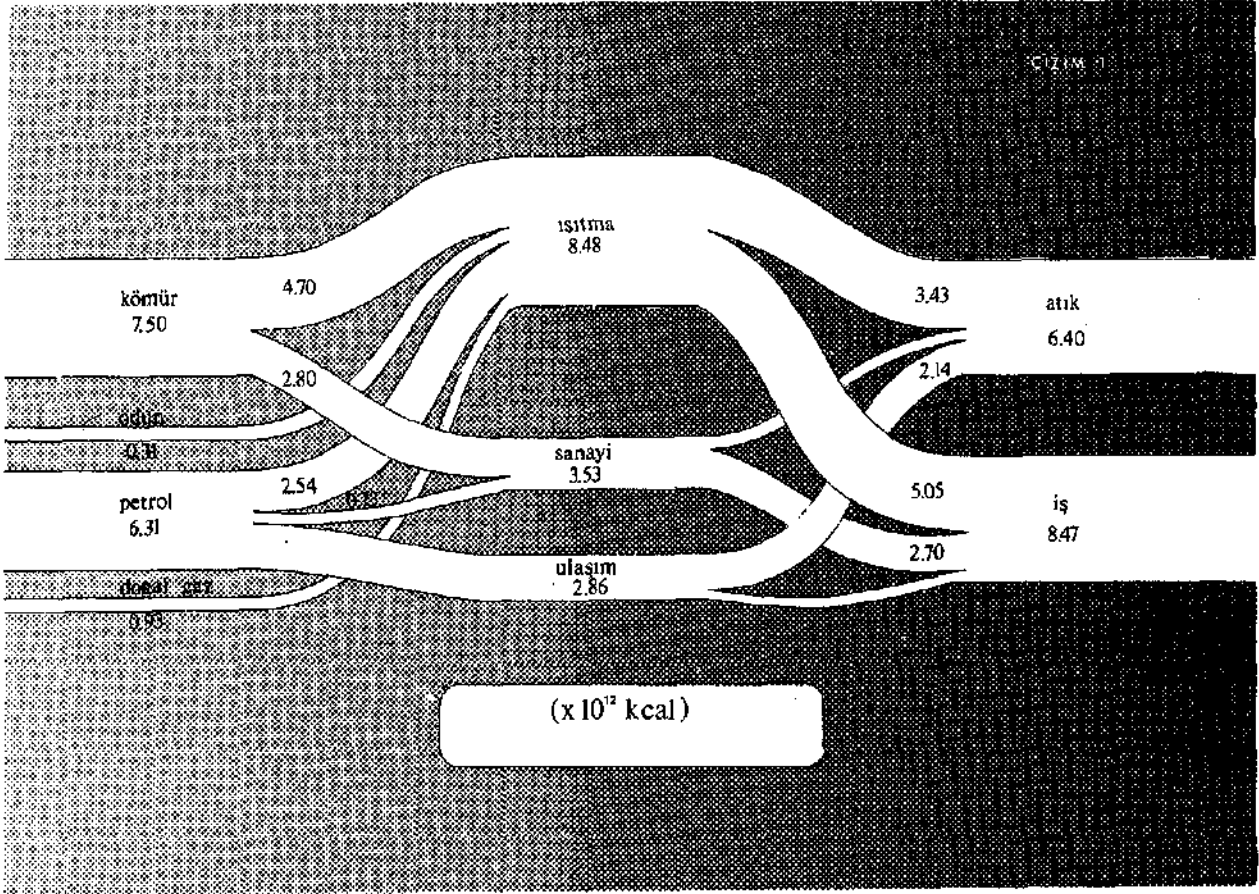
ÇİZGE 1

GÜNLÜK ERKE TÜKETİMİ

Sanayi devrimi ile birlikte ısıtmaya ayrılan enerji miktarında bir 8nceki evreye göre üç katı bir sıçramaya tanık oluyoruz. Isıtma için, sanayileşmiş bir ülkede, kişi başına düşen enerji 32,000 kcal; gelişme durumunda olan sanayi ve tarım için tüketilen ise 24,000 kcal. Yaklaşık bir çeyrek yüzyılda A.B.D. gibi "sanayi sonrası" toplumu diye nitelendirilen bir ülkede ısıtma için tüketilen enerji iki katına çıkmış durumda; sanayi ve tarım için tüketilen enerjiye ayrılan payı ise, ısıtma için tüketilene eşit. Türkiye'deki durumda, oran olarak, A.B.D. gibi bir ülkedeki dağılımdan pek bir farklılık yok. Nicelik olarak "ilerlemiş tarımsal insan"ın bulunduğu toplumun tüketimi göze çarpıyor. Genelde, ısıtma için tüketilen enerji miktarında, teknoloji ve bilimin hızlı gelişmeler gösterdiği sanayi devrimi sonrası çağda büyük bir sıçramaya rastlıyoruz. Bu ermenlerden daha da önemlisi, üretim biçiminin enerji kullanımı dağılımında gösterdiği etki. Tüketimin çevreye yansımalarının yeğinliği, sanayileşme ve gelişme içindeki insan-çevre ilişkilerini doğrudan etkileyen üretim biçimi tarafından belirleniyor.

Kaynaklar: E.Cook, The Flow of Energy in an Industrial Society, Energy and Power (A Scientific American Book), San Francisco: Freeman, 1971, s.83-91; İ.Kavrak et al., Türkiye Enerji Modeli (BUTEM), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977.

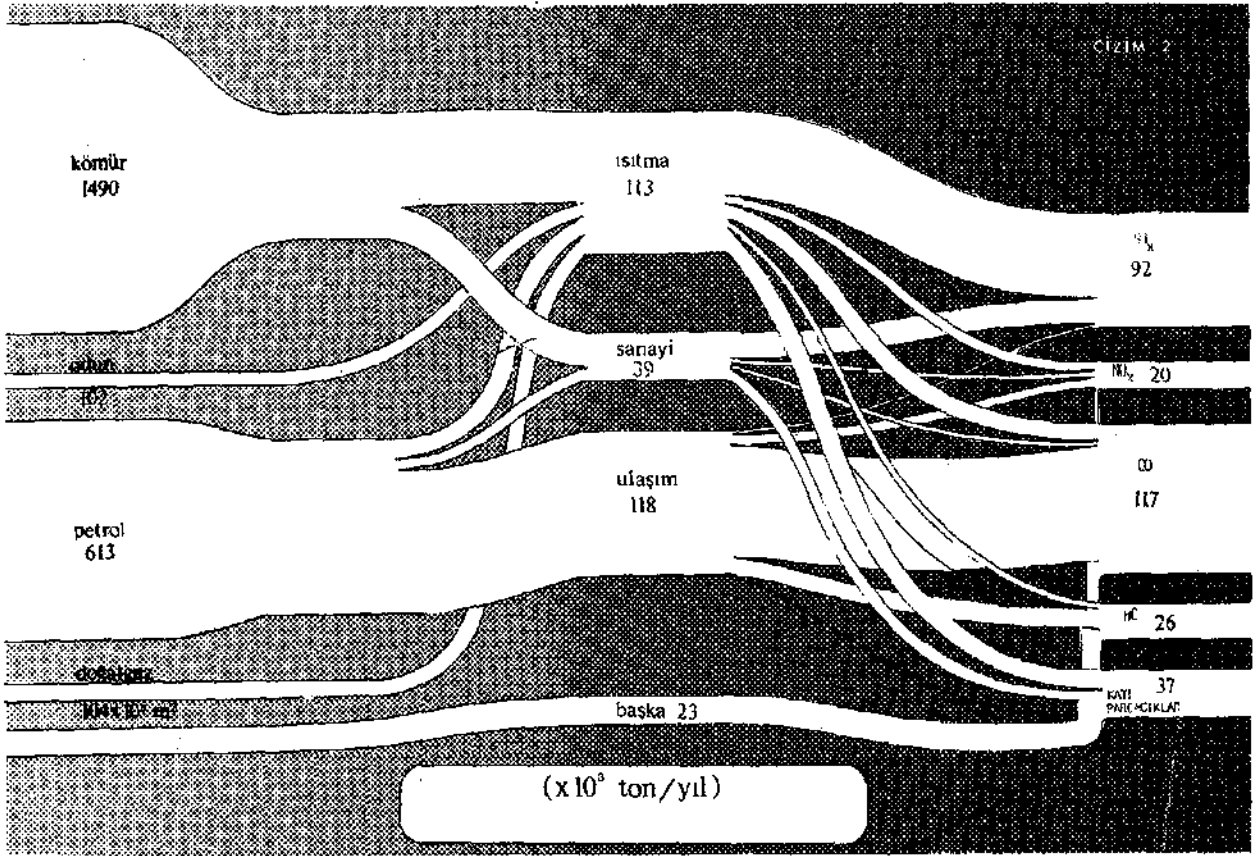
günümüzde

ÇİZİM 1
ANKARA'DA ERKE AKIMI

Ankara'da tüketilen erke üç ana işlevde iş görüyor: binaların ısıtılması, sanayi ve ulaşım. Dört ana kaynaktan elde edilen erkenin işlevlere dağılım oranları çizimde ölçekli olarak gösterilmiştir. Bina ısıtması için ayrılan birincil erke kaynaklarının oranları şöyledir: kömürden yüzde 66, odunun tümü, petrolden yüzde 43, doğal gazın tümü (çoğunlukla pişirme için). Çizimde kullanılan erke birimi kcal'dir. Atık ve iş olarak ayrılan çıktılarının oranları ise şöyledir: atık yüzde 43, iş yüzde 57. İşlevlerin iş verimliliği de aşağıda belirtildiği gibidir. Isıtma yüzde 60, sanayi yüzde 76, ulaşım yüzde 25. Ankara'da tüketilen yıllık toplam erke 14.87×10^{12} kcal'dir. Kişi başına düşen günlük erke tüketimi (2 milyonluk bir nüfusa göre) 20,370 kcal'dir; Türkiye'deki ortalama besin (2650 kcal) bu değere eklenirse yaklaşık 23,000 kcal elde ederiz ki, bu değer Türkiye'deki ortalama erke tüketiminin hemen hemen iki katıdır. Üretimi ve sanayi etkinliği çok az olan Ankara, planlama ve mimarlık etkinliklerinin sonucu tüketimin çevreye yansımaya oldukça açık bir örnek olarak beliren kentlerimizden birisi. Aynı zamanda kırsal kent arasındaki başkalaşım belirtme açısından Ankara'da tüketilen oranı (yüzde 57) araçevre'nin yetersizliğini vurgulamaktadır.

Kaynaklar: E.Cook, *Man, Energy, Society*, San Francisco: Freeman, 1976; İ.Kavrak et al., *Türkiyedeki Enerji Modeli (BÜTEM)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977; *Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu*, Ankara: (Yayınevi yok), 1973.

ÇİZİM 2
ANKARA'DA HAVA KİRLİTİCİLERİ

Birimi ton olarak verilen beş ana kirlenici - SO_x, NO_x, CO, HC, ve katı parçacıklar - Çizim 1'de olduğu gibi başlıca üç işlevin çıktısı olarak verilmektedir. "Başka" olarak belirtilen kaynak ve işlevi oluşturanlar, genellikle elektrik, çöp yakılması, kent sokaklarında tozların havaya karışması, uzun süre toplanmayan çöp yığınlarının ve açık lağımaların çıkardığı gazlar, baharlaşmanın neden olduğu gibi kirlenicilerdir. Değişik kirlenicilere katkısı olan bu sürecin hiç de azımsanmayacak bir niceliği var: yılda 23,000 ton. Her nedense üç ana işlevin yaptığı katkı yanında küçük görülse de, önemli bir girdi olarak karşımızda (yüzde 8). Kirlenicilere katkısı olan başlıca üç işlevin katkı oranları ise şöyle: ısıtma - yüzde 39, sanayi - yüzde 13, ulaşım - yüzde 40. SO_x'lerin oluşmasında ısıtmanın büyük katkısı varken, CO'nin büyük payı ulaşımdan gelmektedir. Toplam 292,000 tondan çok kirlenici her yıl Ankara'nın havasını zehirlemektedir. Hem de mimarlığı çok yakından ilgilendiren gerek ısıtma ve gerek ulaşım sorunları, tüketimin çevreye yansımaya oldukça açık, aynı zamanda da kirli bir örnek. Üç ana kent işlevinde kullanılan birincil enerji kaynağı - kömür, odun, petrol - ton olarak Ankara'daki tüm tüketimi göstermektedir.

Kaynak: Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları Çalışma Raporu, Ankara: Ankara Belediyesi Basın Yayın Müdürlüğü, 1976, s.155-183; Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, Ankara: (Yayınevi yok), 1973, s.173; E.Yaşa, Çöplerin Merkezî Şehir Isıtmasında Kullanılması, Hava Kirliliği ve Enerji Sorunları, Mühendis ve Makina, n.217, 1975, s.68-70.

A CRITICAL LOOK AT MAN-ENVIRONMENT RELATIONS

ABSTRACT

To support and carry on his activities, man is forced by nature to generate the *meso-environment*. During this environmental activity, which is both a creative and a practical one, man inevitably changes the natural environment to accommodate his needs; transformations brought about by these interventions cause changes, whether they be big or small, in the ecological structure of that environment. In other words, man exploits the sources of his environment. This transformation process, in which he must turn the available materials to practical use, is not always an incorrect utilization of the available means. Problems rising from the domination of nature while generating the *meso-environment* cause two contradictory phenomena - anthropocentric behavior and environmental consciousness - clash.

A harmonious existence between the *meso-environment* and the natural environment requires the inclusion of the environmental factors in the realization of the *meso-environment*. Exclusion of the natural environmental factors is very likely to cause the *meso-environment* to gain an existence independent of man and a superficial objectivity which consequently leads to alienation of man not only from the environment but also from the essence of environmental activities.

One of the most important and apparent indicators of this phenomenon in our day is the amount of energy consumed to maintain the comfort conditions in the *meso-environments*. When the fact, that heating of buildings consumes the same amount of energy that the total industry in a country requires, is taken into consideration, one can clearly see the impact of environmental design on one of the more urgent problems man is confronting today. In support of the arguments made within the general framework of man-environment relations and the *problematique* of environmental understanding, the city of Ankara is taken as an example to demonstrate the level of energy exchange that a *meso-environment* needs to maintain comfort limits and in return the amount it contributes to the pollution.

KAYNAKLAR

- AKSOY, E. *Mimarlıkta Tasarım, İletim ve Denetim*, İstanbul: KTÜ Yayınları, 1975.
- Ankara Belediyesi Başkanlık Uzmanları Çalışma Raporu, Ankara: Ankara Belediyesi Basın Yayın Müdürlüğü, 1976.
- AVCIOĞLU, D. *Türklerin Tarihi*, 3 cilt; İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978, c.1.
- BATES, M. *Man's Place in Nature. The House We Live In*. Derleyen S.D. Biau ve J. von B. Rodenbeck. New York: The Macmillan Co., 1971, s.298-308.
- BLOCH, M. *Feudal Society*. 2 cilt; Çeviren L.A.Manyon. Chicago: The University of Chicago Press. 1970, c.1.
- BRAUDEL, F. *The Mediterranean and the Mediterranean World In the Age of Phillip II*. 2 cilt; Çeviren S. Reynolds. Glasgow: Fontana/Collins, 1976(1949), c.1.
- COOK, E. *The Flow of Energy in an Industrial Society. Energy and Power (A Scientific American Book)*. San Francisco: Freeman, 1971.
- DETWYLER, T.R. (Der), *Man's Impact on Environment*. New York: McGraw Hill, 1971.
- FITCH, J.M. *American Building: The Environmental Forces that Shape It*. 2. düzeltilmiş baskı; Boston: Houghton Mifflin Co., 1972.
- FITCH, J.M. *Architecture and the Esthetics of Plenty*. New York: Columbia University Press, 1961.
- GERASIMOW, I.P. et al. (Der), *Man, Society and the Environment*, Çeviren Y.Şirokov. Moscow: Progress Publishers. 1975.
- GERMEN, A. *Yöre Mimarisi, Mimarlık*, c.11, n.5, 1974, s.5-9.
- HEILBRONER, R.L. *The Human Prospect, The New York Review of Books*, c.20, n.21, ve 22, 1974, s.21-34.
- HINDESS, B. ve P.Q.HIRST, *Pre-Capitalist Modes of Production*, London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
- KAVRAK, İ. et al., *Türkiye Enerjisi Modeli (BÜTEM)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977.
- KNOWLES, R. *Energy and Form: An Ecological Approach to Urban Growth*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1974.

- LANDMANN, M. *Philosophical Anthropology*, Çeviren D.J.Parent, Philadelphia: The Westminster Press, 1974.
- LEISS, W. *The Domination of Nature*, New York: George Braziller, 1972.
- LEOPOLD, A. *The Land Ethic, The House We Live In*. Derleyen S.D.Blau ve J. von B.Rodenbeck. New York: The Macmillan Co., 1971, s.283-297.
- LUKACS, G. *History and Class Consciousness*, Çeviren R.Livingstone. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1971.
- MALINOWSKI, B. *A Scientific Theory of Culture*. New York: Oxford University Press. 1960 (1944).
- MANNHEIM, K. *Ideology and Utopia*. Çeviren L.Wirth ve E.Shils, New York: Harcourt, Brace and World. 1936.
- MARGALEF, R. *Perspectives in Ecological Theory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1968.
- MARX, K. *Karl Marx., Early Writings*. Çev. ve derleyen T.B.Bottomore. New York: McGraw Hill, 1963.
- MARX, K. ve F.ENGELS, *The Holy Family*. Çeviren R.Dixon. Moscow: Foreign Languages Pub. 1956.
- MARX, K. ve F.ENGELS, *The German Ideology*, Derleyen C.J.Arthur. New York: International Publishers. 1970.
- MARX, K ve F.ENGELS, *Marx and Engels/Selected Works*. 3 cilt; Moscow: Progress Publishers, 1970.
- MOORE, R. *Man in the Environment*. New York: Alfred A. Knopf, 1975.
- MUMFORD, L. *Utopia, the City and the Machine, Utopias and the Utopian Thought*. Derleyen F.Manuel. Boston: Beacon Press, 1967.
- ÖNÜR, S. ve S.ÖZKAN, Kalın Duvar Örüntüsü ve Kapadokya'da Mimarlık, *Mimarlık*, c.11, n.5, 1974, s.10-15.
- PIRENNE, H. *Economic and Social History of Medieval Europe*. Çeviren I.E.Clegg. London: Routledge and Kegan Paul, 1972 (1936).
- RAPOPORT, A. *House Form and Culture*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969.
- TURAN, M. 2000 Yılına Doğru Çevre?, *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c.3, n.2, 1977, s.273-296.
- TURAN, M. İnsan-Çevre İlişkileri: Kuramsal ve Eğitsel Sorunları, *Mimarlık Bülteni - KTÜ Mimarlık Bölümü*, n.2, Ocak 1977, s.55-59.

- TURAN, M. Vernacular Architecture and Environmental Influences: An Analytical and Comparative Study. *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, c.1, n.2, 1975, s.227-246.
- TURAN, M. "Environmental Stress: An Ecological Approach With Special Reference to Housing," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, New York, 1974.
- TURAN, M. Environmental Stress and Flexibility in the Housing Process, *Environmental Design Research* (Selected Papers, 4th International EDRA Conference). Derleyen W.F.E.Preiser. 2 cilt; Stroudsburg, Penn.: Dowden, Hutchinson and Ross, 1973, c.1, s.47-58.
- Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu. Ankara: (yayınevi yok), 1973.
- United Nations, *World Energy Supplies 1969-1972*, Department of Economic and Social Affairs Statistical Series Journal, n.17, New York: United Nations, 1974.
- WHITE, Jr., L., The Historical Roots of Our Ecological Crisis, *Science*, c.155, 10 Mart 1967, s.1203-1207.
- YAŞA, E. Çöplerin Merkezi Şehir Isıtmasında Kullanılması, Hava Kirliliği ve Enerji Sorunları, *Mühendis ve Makina*, n.217, 1975, s.68-70.